Cursus C.2-2: Inleiding tot de Griekse Wijsbegeerte

De cursus "Inleiding tot de Griekse Wijsbegeerte" biedt een omvattend overzicht van ruim twaalfhonderd jaar Helleens denken, van de archaïsche oorsprongen tot de late oudheid. Kenmerkend is dat de Helleense filosofie niet uitsluitend rationalistisch wordt benaderd, maar dat er ook ruime aandacht uitgaat naar theosofische, mythische en paranormale dimensies.

Binnen deze lange historische ontwikkeling laten zich drie grote tijdvakken en denkstijlen onderscheiden.

- Het eerste tijdvak wordt gevormd door de *voorsocratische natuurfilosofie*, waarin het begrip fusis of de wordende natuur centraal staat.
- Het tweede tijdvak betreft de klassieke *Attische begripsethische filosofie*, waarin denkers als Socrates, Plato en Aristoteles het conceptuele denken en het menselijk handelen binnen de burgerlijke gemeenschap van de polis op de voorgrond plaatsen.
- Het derde tijdvak omvat de *hellenistisch-Romeinse theosofische filosofie*, waarin de aandacht verschuift naar de kosmische orde, de dualiteit tussen licht en duister, en de mystieke terugkeer van de ziel naar het goddelijke Ene.

De opkomst van de Griekse filosofie markeert de geleidelijke overgang van de mythische werkelijkheidsweergave naar het verstandelijk redeneren van de logos. Waar epische dichters zoals Homerus en Hesiodus gebeurtenissen verklaarden vanuit godheden en helden, zochten de vroegste filosofen naar een immanent verklaringsbeginsel binnen de natuur zelf. Centraal stond de zoektocht naar de archè, het stuurkundige oerbeginsel waaruit alle dingen ontstaan en waarin zij vergaan.

De Milesische natuurfilosofen vormden hierin de pioniers:

Thales wees water aan als oerstof, Anaximander introduceerde het begrip apeiron (het onbegrensde oerbeginsel dat alles bestuurt via kosmische gerechtigheid) en Anaximenes zag de bezielde lucht (pneuma) als dragende kracht van de kosmos. Deze vroege fysica ging uit van een hylozoïstisch wereldbeeld waarin stof en leven ongescheiden waren.

Hierop reageerde Xenophanes van Colophon met zijn kritiek op antropomorfe godenvoorstellingen, terwijl het Orfisme een strikt dualisme invoerde tussen het vergankelijke lichaam en de onsterfelijke ziel.

In de verdere verdieping van de natuurfilosofie kwamen drie hoofdstromingen naar voren.

Pythagoras van Samos en zijn volgelingen verbonden de Orfische zieleleer met een mathematische kosmologie; zij stelden dat de natuur gevormd is volgens getalverhoudingen (arithmos) en tegenstellingsparen (sustoichia).

De Eleatische school onder *Parmenides van Elea* en Zeno stelde daarentegen een strikt ontologisch monisme voor, met een radicaal onderscheid tussen het zuivere zijnde (noèsis) en de veranderlijke zintuiglijke schijnwereld (doxa).

Lijnrecht daartegenover stond het mobilisme van *Heraclitus van Efese*, voor wie de natuur juist een voortdurende verandering (panta rhei) vertegenwoordigde, gestuurd door een kosmische logos en verbeeld door het eeuwige vuur.

Om dit dilemma op te lossen, ontwierpen latere denkers het mechanicisme. Empedocles nam vier elementen aan die door Liefde en Haat worden gemengd, Anaxagoras veronderstelde oneindige kiemen (homoiomereiai) geordend door een Geest (Nous), en *Leucippus en Democritus* reduceerden de werkelijkheid tot atomen die bewegen in de lege ruimte.

In de vijfde eeuw voor Christus verschoof het filosofische centrum naar Athene, waar Ionische beschouwing werd omgevormd tot een politiek-actieve vorming.

De Peloponnesische Oorlog bracht een crisis in de traditionele eerbied voor de stadswet (nomos) en religie. Binnen deze bedding verkondigde de Protosofistiek een sceptiserend relativisme.

Protagoras van Abdera stelde dat de mens de maatstaf (metron) is van alle dingen, terwijl Gorgias van Leontini betoogde dat het zijnde onkenbaar en onmededeelbaar is. De sofisten introduceerden het tegenstellingspaar tussen de natuur (fysis) en de menselijke instelling (thesis of nomos).

Hierbij ontstond een immoralistisch machtsdenken bij aristocratische sofisten zoals Thrasymachus en Callicles, tegenover een democratisch humanisme bij Antiphon en Protagoras. Bovendien legden de sofisten de basis voor het westerse opvoedingsstelsel (trivium: grammatica, dialectica, retorica) en bood Prodicus een psychologische verklaring voor godsdienst.

Als reactie op het sofistische relativisme trad Socrates van Athene op, die de dialectiek van de sofisten gebruikte om een objectieve ethiek te stichten. Socrates huldigde een teleologische natuurvisie waarin de menselijke natuur

door goddelijke voorzienigheid (pronoia) doelmatig is ingericht. Via zijn dialoogmethode (dialexis), ironie, vroedvrouwkunst (maieutiek) en inductie (epagogè) zocht hij naar wezensdefinities van deugden. Zijn grondstelling dat deugd samenvalt met inzicht vormde het vertrekpunt voor het klassieke intellectualisme, geleid door zijn innerlijke stem (daimonion). Na Socrates' terdoodveroordeling splitsten zijn volgelingen zich.

De Kleine Socratici werkten zijn erfgoed eenzijdig uit: de Megarische school combineerde Socratisch begripsdenken met Eleatisch immobilisme; de Cynici onder Antisthenes en Diogenes van Sinope verwierpen alle conventies (thesis) ten gunste van een minimale ascese volgens de physis; en de Cyrenaici onder Aristippus bogen het Socratische eudemonisme om tot een momentaan hedonisme.

De intellectuele erfenis van Socrates bereikte haar ontplooiing bij de twee Grote Socratici, *Plato* en *Aristoteles*.

Plato van Athene smolt de veranderlijke wereld van Heraclitus, de getalstructuren van Pythagoras en de begripsethiek van Socrates om tot een groots stelsel. Plato stelde dat de waarneembare werkelijkheid slechts een veranderlijke afbeelding is van de wereld der transcendente Ideeën (ideai of eide), die het echte zijn (to ontos on) vertegenwoordigen.

De ziel is onsterfelijk en kent de Ideeën via herinnering (anamnèsis). In zijn lichtmetafysica fungeert het Goede als de hoogste Idee die het kennen en bestaan verlicht, geordend via dialectische samenvatting (synagogè) en deling (diairesis).

In de Timaeus beschrijft Plato hoe de goddelijke demiurg de stof ordent volgens Ideeënpatronen tot een kosmos. Dit dualisme vindt zijn maatschappelijke toepassing in zijn Politeia, waarin de staat hiërarchisch wordt gestructureerd naar het model van de ziel.

Plato's leerling Aristoteles van Stageira dacht de kloof tussen ideële en zintuiglijke wereld te overbruggen via zijn genetische methode en het hylemorfisme. Hij stelde dat de natuur niet bestaat uit transcendente Ideeën, maar uit individuele zijnden waarin materie (hylè) en vorm (morphè) een onlosmakelijke eenheid vormen.

Wording en verandering verklaarde hij via de modale categorieën van aanleg of potentie (dunamis) en verwerkelijking of act (energeia of entelecheia). In een levend wezen is de ziel de entelechie van het organische lichaam. Op ethisch vlak is Aristoteles een eudemonist: het menselijke doel (telos) is de

gelukzaligheid (eudaimonia), bereikt door te handelen volgens de deugd en de gouden middelmaat (aurea mediocritas). Aristoteles deelde de wetenschappen in in theoretische (fysica, mathematica, theologie/eerste filosofie over de Onbewogen Beweger), praktische (ethiek, economie, politiek) en poëtische disciplines, geschraagd door het logische Organon.

Na de veroveringen van Alexander de Grote en de ondergang van de autonome polis veranderde het geestesleven grondig. De horizon verbreedde zich tot een universeel kosmopolitisme, maar de individuele burger zocht tegelijk naar een persoonlijke filosofische houvast en gemoedsrust (ataraxia en apatheia).

De *Stoa*, gesticht door Zeno van Citium, verkondigde een pantheïstisch materialisme waarin de goddelijke Vuurlogos het heelal doordringt; de wijze dient zijn leven in te richten volgens deze kosmische orde via verstandelijke zelfbeheersing.

Het *Epicurisme*, gesticht door Epicurus in De Tuin, sloot aan bij de atomistiek van Democritus; via een sensualistische kanoniek bevrijdde Epicurus de mens van godenvrees doordat de deïstische goden zich niet met de wereld bemoeien, terwijl geluk bestaat uit ongestoorde gemoedsrust (aponia) in vriendschappelijk verband.

Tegenover deze dogmatische scholen reageerde het *Scepticisme.* Het Pyrrhonisme onder Pyrrho van Elis koos voor een algehele opschorting van het oordeel (epochè) ten gunste van ataraxie. In de Nieuwe Academie ontwikkelde Carneades een probabilisme of waarschijnlijkheidsdenken, terwijl sceptische geneesheren zoals Sextus Empiricus stelselmatige tropen formuleerden ten gunste van een zuiver empirische vakwetenschap.

In de late oudheid mondde de confrontatie tussen de filosofische scholen uit in diverse vormen van eclectisme en syncretisme, waarin Posidonius van Apameia en Philo van Alexandrië een sleutelrol vervulden. Philo de Jood verknoopte de Mozaïsche openbaring met de Helleense filosofie door de Platoonse Ideeën te situeren in de goddelijke Logos.

Binnen deze bedding van kosmische religie en astrotheologie verrees de laatste grote synthese van de antieke geesteswereld: het Neoplatonisme. Gesticht door Ammonius Saccas en groots uitgewerkt door Plotinus, vormde dit stelsel een dynamisch systeem.

Plotinus stelde dat de gehele werkelijkheid via een proces van noodzakelijke uittreding (proodos) voortvloeit uit het volkomen onuitzegbare Ene (To Hen). Uit het Ene emaneert het Heelalverstand (Nous), dat de samenhang van alle Ideeën draagt; uit de Nous ontstaat de Heelalziel (Psuchè), die op haar beurt de materiële natuur (physis) doordringt en vormgeeft. De menselijke ziel kan door intellectuele en ethische loutering (katharsis) stapsgewijs opstijgen om uiteindelijk in mystieke ecstase de eenwording (henosis) met het Ene te ervaren.

Binnen de latere Neoplatonische scholen van Porphyrius, Iamblichus en Proclus werd deze speculatieve mystiek verder verrijkt met Aristotelische logica en theürgische rituelen, waarmee de Helleense filosofie haar rijke traditie tot aan het sluiten van de Atheense Academie in 529 na Christus voltooide.